

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Қурбонов Насибулло Хабибулло

Амалий инглиз тили кафедраси ўқитувчиси, Фарғона давлат
университети

ИНТЕНСИФИКАЦЯ/ДЕИНТЕНСИФИКАЦЯ ХОДИСАСИНИ ФОНЕТИК САТХДА ИФОДАЛАШ

Annotatsiya

Ушбу мақола деинтенсификация ҳодисасининг ўзбек тилидагисемантик ва структурал хусусиятларига таянган ҳолда тилнинг фонетик сатҳда ифодаланишигабағишланган. Деинтенсификация нутқдаги воқеликка сўзловчининг кучсиз муносабатини яъни нутқдаги маънони кучсизланиш даражаларини ифодалайди. Деинтенсификация ҳодисаси интенсификация яъни маънонинг кучайиши, таъсирчанликнинг ортишини ифодаловчи ҳодиса билан антонимик характерга эга. Деинтенсив ва интенсив воситалар оғзаки нутқда, бадиий асарларни ёзишда таъсирчанликни ошириш, чет тилидаги асарлар, фильмлар ва бошқаларни таржимасини мукаммаллаштириш, чет тилларини ўрганиш, халқлар ўртасидаги миллий - маданий ўхшашлик ва фарқликларни англашда кўмаклашади.

Калит сўз: интенсификация, деинтенсификация, фонетик воситалар, фоностилистика, геминатсия, талаффуз, урғу, кўш ундошли сўзлар

Тилнинг барча имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир якка шахс ўз нутқи жараёнида онгидаги фикр ва тушунчаларини ифодалашда ва шу ифодалаётган фикр ва мазмунга ўз муносабатини билдиришда турли ҳил тил воситалари ёки тил сатҳларидан фойдаланади.

Инсоннинг тил орқали фикр ва хис-туйғуларини ифодалаши тилнинг тафаккур билан бевосита боғлиқлигини кўрсатади.

Интенсификация ва деинтенсификация категорияларини ифода этишда тилдаги энг кичик сатҳи яъни *фонетик* воситалар билан ҳам ифода этилади.

Маълумки, тилнинг энг мухим бирликларидан бири бўлган *фонетик* усуллар орқали хар бир сўзловчи ўзининг эмоциясини (*хис-туйғу*) тингловчиларга етказиб бера олади. Фонетика билан боғлиқ бундай жараён ва ҳолатларни тилшуносликнинг сохаларидан бири *фоностилистика* ўрганади ва тахлил қилади. *Фоностилистика* – стилистиканинг сўз ва сўз бирикмалари талаффуз вариантларининг ифодавий (экспрессив) хусусиятларини ўрганувчи бўлим сифатида ўрганилади.¹

Демак, нутқ жараёнида нутқ товушларидаги эмоционаллик, таъсирчанлик, талаффуздаги жарангдорлик, уларнинг бадиий қўлланиш қоидалари, эстетик роли фонетик стилистиканинг ўрганиш объектидир.

Сўзловчи ўз ички кечинмаларини тингловчига етказиб беришда бевосита фонетик воситалар орқали ифодалайди. Нутқдаги ифодаланаётган фикр ва тушунча доирасидаги белги ва хусусият ва миқдорнинг интенсив ёки деинтенсив даражаланишда фонетик воситалар ва усуллар, яъни сўз таркибидаги ундошлардан бири каватлантирилади (*геминатсия*); унлилар чўзилади ва урғунинг ўзрни ўзгартирилади, бу каби воситалар хисобига экспрессивлик таъминланади. Мисоллар: *Ишқилиб, Замира бечора уятга чидайолмай кетиб қолган. Яшшамагурлар... (Примқул Қодиров.); Акам бечора гўшангада кўриб, хайро-о-о-он бўлиб қолганлар. (Миркарим Осим.)*. бу воситалар асосан урғу доирасида ўрганилади ва шунинг учун ҳам нутқда экспрессивликни кучайтириш ва кучсизлантиришда урғунингаҳамияти катта.

Урғу орқали сўзловчи биро бир сўзни ёки сўзнинг маълум бир бўғинини алоҳида ажратиб кўрсатишдан ташқари, берилаётган фикрга ўз муносабатини қай даражада эканлигини ифодалашда сўзнинг маъносини интенсивлигини ошириш ёки тушириш (деинтенсив) мақсадида урғудан фойдаланиши мумкин.

Ўзбек тилида урғули бўғиндаги унлини кучли талаффуз қилиш орқали маънони кучайтиришда икки ҳолат мавжуд:

1) Урғули бўғин кучлироқ талаффуз қилинади:

➤ *Бўстон дахлизидаги лип -лип қилиб турган чироқнинг ёруғида дағ ал қўлларини эринмай сочиққа артарди.*

(Қиёмат. Чингиз Айтматов, 142)

➤ *У киши етиб келолмадилар, — деди кимдир орқароқдан жасорат кўрсатиб. — Узоқдалар, ҳу-у Узо-оқ Шарқда.*

(Шоирнинг тўйи. Эркин Аъзам, 6)

➤ *Сурма қўйгандек оху кўзи, қизил олмадек таранг юзи бор.*

(Меҳробдан чаён. Абдулла Қодирий, 74)

Урғуни бўғинга кўчириш ва шу бўғиндаги кучли талаффуз орқали маънони кучайтиришда урғухар қандай сўзда тўғридан тўғри ва ҳохлаган бўғинга кўчирилавермайди. Урғунинг айнан бошқа бир бўғинга кўчиши фонетик шароитлар билан боғлиқдир.

¹Ходжиева А. – “Тилшунослик терминлари луғати” – Тошкент. Ўқитувчи: 1985. –Б. 103

Хозирги замон ўзбек тилининг қонуниятлари асосида келтирилган далилларга кўра, қўш ундошли сўзларда урғу шу қўш ундош олдидаги унлига кўчирилади ва шу унлини кучли талаффуз этиш орқали маъно кучайтирилади:

Оппоқ қор, лаллайиб юраверасанми, қаллоплик қилмоқ, жиккаккина бола.

Айрим қўш ундошлардан олдинги сўзларда урғу аслида қўш ундошдан олдинги унлида бўлади ва шу унлини кучли талаффуз этилиши билан маъно кучайтирилади. Демак, бундай ходисани урғуни кучайтириш ва урғу кўчирилган бўғиндаги унлини талаффуз этиш орқали маъно кучайтириш ходисаси билан алмаштирмаслик лозим.

Тўғрисўзи равиш бўлса урғу биринчи бўғинга тушади ва шу бўғиндаги унли кучли талаффуз этилади. *Тўғри* сўзи сифат бўлса урғу унинг охириги бўғинига тушади, бу сўз ифодалаган белгини урғуни олдинги бўғинига кўчириш ва шу бўғиндаги унлини кучли талаффуз этиш билан таъсирчанлик ортади.

Мисол учун:

➤ *Агар сизни тўғри тушунган бўлсам, Жобирбекнинг сирли зойиб бўлиши билан мана шу ихтиро ўртасида боғлиқлик бор, демоқчисиз?*

(Қора қузғун. Фозил Тиловат, 12)

Ушбу берилган мисолда *тўғри* сўзи равиш ва бу сўзда урғу биринчи бўғинга тушади. Бу сўз ўзи ифодалаётган маънонинг оддий семантикасини акс этмоқўда.

➤ *«Асл гуноҳ бизнинг катталаримизда, буларни ҳалигача тўғри йўлга бошламаганлар», дейдилар.*

(Хинд сайёҳининг қиссаси. Абдурауф Фитрат, 30)

Юқорида берилган гапда эса, *тўғри* сўзи сифат ва урғу, айтиб ўтилганиек, сўзнинг иккинчи бўғинига тушмоқда. Шунингдек бу гапда ҳам *тўғри* сўзи оддий даражадаги маънони сақлаб тирибди.

➤ *Хатосиникўрсатиб, тўғрийўлгасолишўрнига. Эртагабукадрниўстиришигатўғрикелс а, ўртоқларсизубизданбоишқанарсанисўрайдилар.*

(Хали хаёт бор... Ахмад Аъзам, 31)

Учунчи берилган гапда эса, *тўғри* сўзи урғу ўзгариш ходисаси асосида маънони кучайтиришга хизмат қилмоқда. Шунинг учун ҳам бу *тўғри* (сифат) сўзининг биринчи бўғинига урғу тушмоқда.

Урғунинг ўрнини ўзгартиришга турли лисоний ходисалар таъсир кўрсатади. Бундай ходисалардан бири *геминация* ходисасидир. *Геминация* икки айнан бир хил ундошли холатнинг юзага келиши.² Бир хил ундошларнинг қаватланиши пайтида урғу қўш ундош олдидаги унлига кўчади ва шу унли ва унинг ортидаги қўш ундош кучли талаффуз қилинади.

Мисол учун:

➤ *Бир вақт лаллайганча сузиб кеп қолди.*

(Олтин юракли автобола. Анвар Обиджон, 67)

➤ *Энгяхшиси – шу ўзимизнинг Оҳангаронники. Ҳамарзон.*

²Ходжиев А. – “Тилшунослик терминлари луғати” – Тошкент. Ўқитувчи: 1985. –Б. 28.

Печкагинагатўрттаташлабқўйиб, кун бўйимаззақилибўтирасиз.

➤ *Лекинҳавоюрадиганжойиниёнманг.*

(Хали хаёт бор... Ахмад Аъзам, 28)

Маълумки hozirgi замон ўзбек тилидаги кўш ундошли (*қаттиқ, аччиқ*) сўзларининг кўплари тарихан кўш ундошли бўлмаган: *қатиг, ачиг*. Ўзбек тили фактларнинг кўрсатишича маълум сўзлардаги кўш ундошлар маънони кучайтириш талаби билан юзага келади.

Белги билдирувчи айрим сўзларда фонетик усул билан маънони кучайтиришнинг юқоридаги икки йўлини кўришимиз мумкин. Бундай сўзлар орқали предмет ёки ҳаракат белгиси давомлик, узунлик (вақт ёки масофага нисбатан) ёки бошқа жихатидан ҳам ҳарактерланиши мумкин: *кенг далалар / ке-енг далалар; жим ўтир / жи-им ўтир; бир қарасам, осмонда бир бургут баланд парвоз қилянди / бир қарасам, осмонда бир бургут бала-анд парвоз қилянди*. Бу берилган мисоллардан англаган холда гапда ифодаланаётган маънони кучайтириш мумкинлигини (маънонинг кучайиш сабаби) сезиш ва исботлаш қийин эмас. шунинг учун ҳам, нутқ жараёнида сўзловчи томонидан бирор бир сўз ва унинг таркибидаги бўғинларни кучли талаффуз қилиш ва урғу бериши интенсификация ходисасини юзага келтирувчи воситалардан бири ҳисобланади.

Юқорида келтириб ўтилган фонетик воситалардан ташқари (урғу ва урғунинг ўрнини ўзгартириш, ҳамда геминация) асосан ўзбек тилидаги сифат ва равиш сўз туркумларида яна бир фонетик воситалар бўлиб, нутқда англашилианаётган маънони айнан предмет ва иш-ҳаракатнинг белги ва хусусиятини кучайтиришда қўлланилади. Бу воситалар ҳақида Й. Турсунов, Ж. Муҳторов, Ш. Раҳматуллаевларнинг “Ҳозирги ўзбек адабий тили” китобида керакли маълумотлар берилган. Хусусан бу китобда сифат ва равиш сўз туркумларининг даража категориялари уч турга бўлинган: 1) *оддий даража*; 2) *қиёсий даража*; 3) *орттирма даража*.

“Сифат ва равиш билдирган белгининг даражаси хар хил бўлиши мумкин, яъни белги нормал (оддий даражада) бўлиши, оддий даражадан ортиқ (кучли) ёки оз (кучсиз) бўлиши мумкин. Даража категорияси белгининг ана шу даража нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳарактеристикасини кўрсатади. Сифат ва равиш сўз туркумларининг даража нуқтаи назаридан бўлган фарқи турли воситалар ёрдамида ифодаланади.”³

Юқоридаги муаллифларнинг фикрига кўра, даражаланиш нуқтаи назаридан ифодаланаётган маънони кучайтиришда қўлланивчи яъни оддий даражадан ортиқлигини ифодаловчи воситалар орасида фонетик усул алоҳида ҳарактерга эга. Бу усулнинг ўзи юқорида таъкидланганидек бир неча турларга бўлинади (урғу ва геминация), шунингдек Й. Турсунов, Ж. Муҳторов, Ш. Раҳматуллаевларнинг “Ҳозирги ўзбек адабий тили” китобида берилган маълумотларга кўра, фонетик усулнинг қуйидагича турлари ҳам мавжуд: 1) сифатнинг бош бўғини ёки бош қисмини олиб сифат олтидан қўллаш билан белгининг ортиқлиги ифодаланади: *яп-япалоқ, дум-думалоқ* каби. Бунда бош бўғин охирида **п, м**, каби товушлар орттириб талаффуз этилиши ёки умуман ўзакдаги бир товуш **п, м**, билан ўзгартирилиб талаффуз этилиши, хатто **па** элементи орттириб талаффуз этилиши мумкин: *сап-сарик, қип-қизил, ям-яшил, кўм-кўк, оппоқ, сонпа-соғ, тўппа-тўғри, кап-катта, кип-*

³Й. Турсунов, Ж. Муҳторов, Ш. Раҳматуллаева – “Ҳозирги ўзбек адабий тили” – Т. 2008

кичкина, чип-чиройли, топ-тоза каби. Белги даражанинг бу усул билан кучайтирилиши санокли сўзларда учрайди, масалан, *мехрибон, мулойим, шўх, гўзал, расо* каби сўзларини билдираётган белгининг ортиқлигини бу усул билан белгилаб бўлмайди.⁴ Кўриниб турибдики, бу китобда сўзларнинг бош боғинида фонетик ўзгаришлар содир бўлмоқда, айнан сўзнинг бош бўғининг охирига *п* ва *м* товушларини орттириб ва баъзида *па* элементини қўшиб талаффуз қилиниш билан интенсивлик ортиши мумкин, бироқ, айрим сўзларда хатто *б* ва *т* товушлари ҳам орттириб талаффуз этилиши мумкин: *баб-баробар, биб-биноидек, бут-бутун*. Бу китобда фонетик усулнинг бошқап тури юқорида таъкидлаб ўтилгандек қуйидагича: 2) белгининг ортиқ (кучли) даражасини унлини кучли ёки чўзиб талаффуз этиш, шунингдек ундошни қаватлаб талаффуз этиш йўли билан ҳам ифодаланади: *у-у-узун кўча*, каби.

Унлини кучли талаффуз этилганда ёки ундошни қаватлантирилганда (*юммишқ, юппқа, теккис.*), ўрғу олдинги бўғинга кўчирилиши мумкин: *но-ордон, чиро-ойли* каби. *Қип-қизил, сан-сарик, юм-юмалоқ* каби сўзларда ҳам бош қисмидаги унли кучли талаффуз этилади.⁵

Масалан:

➤ *Зиёратчилар тўқайдан чиққанда, куни бўйи осмонни қоплаб ётган кул ранг булут кунботиш томонидан ёрилиб, ботиб бораётган қуёшнинг шуласи дарёни қип-қизартиб юборди.*

(Дахшат (Хикоялар тўплами). Абдулла Қаххор, 47)

➤ *Одам ишонгиси келмайди. Кечагина билла униб-ўсган дўстинг, жўранг бугун келиб шундай ка-атта шоир бўлиб, донг таратиб турса! Қанийди, бу кунларни унинг ўзи ҳам кўрса эди!*

(Шоирнинг тўйи. Эркин Аъзам, 17)

Демак, билдирилаётган фикрга сўзловчининг ўз муносабатини ифодалашда ҳамда нутқда ифодаланилаётган фикр ва объектив борлиқдаги воқеа ходисаларга ўзининг онгли бахосини ифодалашда фонетик воситалар шунингдек фонетик воситаларга уйғун равишда юз мимикалари ва имо – ишоралар сўзловчи назарда тутаётган икспрессив ифода ва мантиқни акс эттиришда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар

1. Ҳоджиева А. – “Тилшунослик терминлари луғати” – Тошкент. Ўқитувчи: 1985
2. Й. Турсунов, Ж. Муҳторов, Ш. Рахматуллаева – “Хозирги ўзбек адабий тили” – Т. 2008
3. Абдулла Қаххор – Дахшат (5 жилдлик асарлар). – Т.: Ғофур Ғулом, 1987
4. Абдулла Қодирий – Мехробдан чаён. – Т.: Ғофур Ғулом, 1994
5. Абдурауф Фитрат – Хинд сайёҳининг қиссаси. – Т.: Шарқ юлдузи, 1991
6. Анвар Обиджон – Олтин юракли автобола. – Т.: Ёш гвардия, 1988

⁴Й. Турсунов, Ж. Муҳторов, Ш. Рахматуллаева – “Хозирги ўзбек адабий тили” – Т. 2008 151-228 бетлар

⁵Й. Турсунов, Ж. Муҳторов, Ш. Рахматуллаева – “Хозирги ўзбек адабий тили” – Т. 2008 151-228 бетлар

7. Ахмад Аъзам – Хали хаёт бор. – Т.: Ёшлик (журнал), 1 сон, 2011
8. Эркин Аъзам – Шоирнинг тўйи. – Т.: Шарқ, 1994
9. Фозил Тиловат – Қора қузғун. – Т.: Ёшлик (журнал), 1 сон, 2011
10. Чингиз Айтматов – Қиёмат. – Т.: Ғафур Ғулом, 1984